

ATOM ENERGIYASINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISHNING TARIXIY VA SIYOSIY JIHATLARI

Nishonov Abdulloh

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Ekologiya huquqi” kafedrası o’qituvchisi

Kirish.

Dunyo miqiyosida Yaponiyaning Hirosima va Nagasaki provinsiyalariga tushirilgan atom bombalari bu enegriya manbasining naqadar vayronkor xususiyatga ega ekanligini yana bir bor jahon hamjamiyatiga isbotlab bergan hodisa bo’ldi. Shu tariqa atom energiyasiga bo’lgan salbiy qarashlar yanada kuchaydi. Ammo yadro fizigi Alvin M.Veinberg 1945 yilning dekabr oyida AQSH senatining Atom energiyasi bo’yicha maxsus qo’mitasida shunday degan edi: “Atom energiyasi o’ldirish bilan birga g’amxo’rik ham qila oladi. U mintaqani vayron qilishi bilan birga oziqlantirishi va boyitishi mumkin. U insonning imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga uni yana g’orga qaytarish kuchiga ham ega”. Yadro fizigining ushbu fikrlaridan birgina energiya vositasining ham ijobiy ham salbiy jihatlari borligini anglab yetish qiyin emas. Quyida biz aynan atom energiyasidan foydalanishni huquqiy tartibga solishning tarixiy va siyosiy jihatlari ko’rib chiqamiz.

Asosiy qism.

Ilk tijoriy atom energiyasi stansiyalari 1950 yillarda vujudga kela boshlagan. Yadro energetikasi hozirda 440 ga yaqin quvvatli reaktorlardan dunyo elektr energiyasining qariyb 10 foizini ta’minlaydi. Yadro quvvati kam uglerodli energiya bo’yicha dunyoda ikkinchi o’rinda turadi (2020-yilda umumiy quvvatning 26%). 50 dan ortiq mamlakatlar 220 ga yaqin tadqiqot reaktorlarida yadro energiyasidan foydalanadilar. Tadqiqotdan tashqari, bu reaktorlar tibbiy va sanoat izotoplarini ishlab chiqarish, shuningdek, o’qitish uchun ishlatiladi¹.

Yadro texnologiyasi ma’lum elementlarning atomlarini bo’lish natijasida ajralib chiqadigan energiyadan foydalanadi. U birinchi marta 1940-yillarda ishlab chiqilgan va Ikkinchi Jahon urushi paytida tadqiqotlar dastlab bomba ishlab chiqarishga qaratilgan. 1950-yillarda yadroviy parchalanishdan tinch maqsadlarda foydalanishga, uni energiya ishlab chiqarish uchun boshqarishga qaratildi.

Atom energiyasidan foydalanishni huquqiy jihatdan tartibga solish ham milliy ham xalqaro hujjatlarda o’z ifodasini topgan. Milliy qonunchilik hujjatlarida aks ettirilgan qonun talablarining normativligi, ya’ni majburiyligi bo’yicha shubha mavjud bo’lmasada, xalqaro hujjatlarga kelganda ularning imperativ xarakterga ega ekanligi bo’yicha dilemma hosil bo’lishi tabiiy albatta. Jumladan, xalqaro huquqdagi “hard law” va “soft law” nuqati nazaridan olib qaraganda, xalqaro hujjatlardagi ba’zi qoidalar majburiy ba’zi esa tavsiyaviy harakterga ega bo’lishi mumkin. Masalan, Yadroviy materialni jismoniy himoya qilish to’g’risidagi konvensiya (CPPNM) va unga 2005 yildagi tuzatishlar xavfsizlik bo’yicha ba’zi majburiyatlarni belgilaydigan qat’iy qonun hujjatlariga misol bo’lib, shartnoma tuzuvchi tomonlar o’zlarining milliy dasturlari va qonunchilik bazasida amalga oshirishga rozi bo’lishganini ifodalaydi².

¹ Nuclear power in world today. Aviable on <https://world-nuclear.org/information-library/current-and-future-generation/nuclear-power-in-the-world-today.aspx>

² Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, opened for signature 3 March 1980, entered into force 8 February 1987 (CPPNM); Amendment to the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, entered into force 8 May 2016 (Amendment to the CPPNM).

Atom energiyasining huquqiy tartibga solishning tarixi ham siyosiy maqsadlarni amalga oshirish bilan o'zaro uzviy hisoblandi. Chunki atom energiyasi avvalo vayronkor xususiyatga ega bo'lib, undan harbiy maqsadlarda foydalanishga urinishlar ham bo'lishi mumkin. Masalan, bugungi kunda 9 ta davlatda atom qurollari mavjudligi manbalarda qayd etilgan.

Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng qisqa vaqt ichida siyosatchilar, jurnalistlar, olimlar va biznes rahbarlari yadroviy qurolning halokatli kuchiga ega bo'lgani kabi, yadroviy energiyadan tinch maqsadlarda foydalanish ham o'z foydalari bo'yicha undan qolishmasligini taxmin qilishdi. Ammo atom energiyasidan fuqarolik maqsadlarida foydalanish katta kuch va g'ayrat talab etadigan jarayon edi. AESlar boshqa energiya manalaridan ancha miqdorda ko'p samara beradi, ammo yuqorida ham ta'kidlab o'tkanimizdek, uning nosozligi yoki undan no'to'g'ri foydalanish ulkan fojiani keltirib chiqarishi tabiiy.

1946 yilda Amerikada qabul qilingan Atom energiyasi to'g'risidagi qonun atom energiyasidan xususiy, tijorat maqsadlarida foydalanishga ruxsat bermadi, buning o'rniga u texnologiyalar ustidan virtual Hukumat monopoliyasini yaratdi. 1954 yilga kelib esa keng siyosiy qarashlar atom energiyasini fuqarolik maqsadlarida ishlatish hayotiy zaruriyat ekanligini angladi va o'sha yili Kongress atom energiyasi bo'yicha qonunni yangi tahrirda qabul qildi. Ushbu qonun orqali ilk bora atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalanish uchun ruxsat berildi. Bu hujjatning qabul qilinishi bilan hukumatning 1946 yilgi hujjat bilan olgan monopoliyasini tugatish hamda Atom energiyasi komissiyasi (AEC)ni atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalanishda keng ishtirok etishni “rag'batlantirishga” yo'naltirdi³.

Lekin bu hujjat ham hali mukammal emas edi. Ayniqsa, Atom energiyasi bo'yicha komissiyaning qurol ishlab chiqarishdagi ustunligi odamlarda bu hujjatga ham nisbatan ishonchsizligini yuzaga keltira boshlagan edi. Butun dunyoda atom energiyasidan xavfsiz foydalanish bo'yicha daturlar, hujjatlar qabul qilinishi shu tariqa uzoq yillar davom etib keldi va uning ishlashida xavfsizlik konsepsiyasini yaratish bo'yicha ishlar malum bir davr oralig'ida sustlashgan bo'lishiga qaramasdan yakunda Yevropa hamjamiyatining a'zolari 1990 yilda yadroviy xavfsizlik holatini ko'rib chiqish va keyingi qadamlarni tavsiya qilish uchun keyingi yil konferentsiya chaqirishni taklif qilishdi. 1990 yil MAGATE Bosh konferentsiyasi bu taklifni ma'qulladi va navbatdan tashqari konferentsiya 1991-yil sentabr oyi boshida bo'lib o'tdi. O'sha oyning oxirida Bosh konferentsiya yig'ilishlar to'g'risidagi hisobot bilan yakunda konvensiya matni loyihasini ishlab chiqishga olib keladigan qadamlarni boshladi⁴. 1994 yil iyun oyida chaqirilgan Diplomatik konferentsiyaga taqdim etilgan matnni shakllantirish uchun Yadro xavfsizligi bo'yicha konvensiya bo'yicha ochiq ekspertlar guruhi 1992 yil maydan 1994 yil fevraligacha yetti marta yig'ildi. Va nihoyat konvensiya 1996 yil oktabr oyida kuchga kirdi.

Chernobil AESidagi avariya dan keyin 1986 yilda Yadro avariya to'g'risida oldindan xabar berish to'g'risida konvensiya qabul qilindi va bu konvensiya radiologik xavfsizlikni ta'minlashi mumkin bo'lgan xalqaro transchegaraviy chiqish potentsialiga ega bo'lgan yadroviy avariya haqida xabar berish tizimini o'rnatishi bilan katta ahamiyat kasb etdi⁵. Yadroviy xavfsizlik to'g'risidagi konvensiya Ahdlashuvchi Tomonlarni quruqlikda joylashgan fuqarolik atom elektr stansiyalarini ishga tushirish majburiyatini olishga qaratilgan bo'lib, ular davlat obuna bo'ladigan asosiy xavfsizlik tamoyillarini o'rnatish orqali yuqori darajadagi xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan.

Xalqaro energiya agentligi atom energiyasi Yevropa va Shimoliy Amerikada elektr energiyasining eng muhim past uglerodli manbai ekanligini ta'kidlaydi va ushbu tashkilot ham atom energiyasidan foydalanishga nisbatan e'tiroz bildirmaydi, aksincha, u yadroviy investitsiyalarning yangi

³ Nuclear Law. The Global Debate. International Atomic Energy Agency. ISBN 978-94-6265-495-2 (eBook)
<https://doi.org/10.1007/978-94-6265-495-2> p.29-45

⁴ Nuclear Law. The Global Debate. International Atomic Energy Agency. ISBN 978-94-6265-495-2 (eBook)
<https://doi.org/10.1007/978-94-6265-495-2> p.55-58

⁵ IAEA. Nuclear Safety Convention. Available on <https://www.iaea.org/topics/nuclear-safety-conventions>

to'liqlarini moliyalashtirish uchun butun dunyo bo'ylab shoshilinch siyosat e'tiborini qaratishni talab qiladi.

Elektr energiyasini ishlab chiqarish uchun atom energiyasidan foydalanish har bir darajada siyosat bilan bog'liq. Texnologik muammolardan tashqari, yadro energetikasini kengroq qo'llash yo'lidagi eng katta to'siq ham ayni paytda siyosat bo'lishi mumkin. Birinchi navbatda bunday atom energiyasini qurish katta kuch va mablag' talab etadi. Shu boisdan ko'pgina hollarda bir davlatning o'zi emas, balki hukumatlararo hamkorlik yoki investitsiya shartnomalari asosida, chet el investorlari bilan birgalikda AESlar qurilishiga yo'l qo'yiladi. Lekin baribir ham oxir oqibatda aholi uchun xavflik masalari uchun javobgar sifatida qurilish amalga oshirilayotgan davlat qolaveradi. Mahalliy miqyosda aniq muammolar atom energiyasiga xalqning qarshilik ko'rsatishida yotadi. 2011-yilda Fukusimadagi (Yaponiya) atom elektr stansiyasi erib ketganidan so'ng, Germaniya xavfsizlik nuqtai nazaridan atom energiyasidan voz kechishga qaror qildi. Bu esa birinchidan, aholining keng e'tirozlari, namoyishlarining natijasi bo'ldi, ikkinchidan, AES qurilishiga investitsiya kiritganlarning mulklari ekspropratsiya qilinishiga olib keldi, uchinchidan, hukumat xorijiy investorlar uchun yirik kompensatsiya to'lovlarini amalga oshirishga majbur bo'ldi.

Atom energiyasidan foydalanishdagi siyosiy muammolar shu bilan chegaralanib qolmaydi. Bu yerda yana bir muhim masala kutib turadi – chiqindilar. Birinchi navbatda, bunday holat mahalliy aholining yana bir namoyishlariga sabab bo'ladi. Yadro yoqilg'isini uzoq muddatli saqlash uchun joylashuvning geologik sifati eng muhim hisoblanadi. Bu joylar talabchan mezonlarga javob berishi kerak. Bu mezonlarga javob beradigan bir nechta joylar mavjud. Ammo bu yerlar aholi yashaydigan yoki ularga yaqin bo'lgan yerlar bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, yoqilg'ini uzoq muddatli saqlash yuzlab yillar davomida majburiyatlarni (va xarajatlarni) keltirib chiqaradi. Misol uchun Belgiyaga qo'shni bo'lgan Lyuksemburg Belgiyaning atom energiyasi chiqindilarini ikki davlat chegarasi yaqinidagi hududlarda saqlagani uchun tezda protest keltirgan edi. Yana bir misol sifatida Amerika Qo'shma Shtatlarini olish mumkin. U yerda ham chiqindi saqlash maskanlari aholi punktida yerlarida joylashganligi ko'plab noqulayliklar keltirib chiqaradi.

Yana bir muammolardan biri chiqindining yana bir ko'rinishi – eskirgan atom elektr stansiyalarining o'zi hisoblanadi. Xalqaro atom agentligi AESlar uchun sarmoya kiritishni yoqlar ekan, eskirgan yoki avariya holatidagi stansiyalar taqdirini nima kechishini o'ylash ham dolzarb savol bo'lib qolishi tabiiy. Buyuk Britaniyaning “The Independent” nashri Shotlandiya shimolidagi mana shunday hudud - Douneray haqida yozgan edi. Ushbu atom energiyasi inshooti ilk marta 1955 yilda ochilgan va 1994 yilga kelib faoliyatini tugatgan. 2020 yilgi Yadro obyektlarini ekspluatatsiya qilish tashkilotining hisobotiga ko'ra, bu obyekt 2333 yilda boshqa maqsadlarda foydalanish uchun tayyor holatga keltiriladi. Ya'ni, bir maqsadning tugashi yangi siyosiy maqsadlarning boshlashiga sabab bo'lishi mumkin, degan xulosa kelib chiqadi.

Yana bir muammolardan biri bu normativ-huquqiy hujjatlar bazasining mavjud emasligi yoki yetarlicha emasligi. Bunday ehtiyoj ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda nisbatan yuqori. Bugungi kunda mavjud Janubiy Afrika Xalqaro aloqalar institutida Rivojlanish uchun atomlar kabi loyihalar va Yadro energiyasi bo'yicha Afrika komissiyasi kabi tashkilotlar atom energiyasidan foydalanishni rag'batlantirish hamda mas'uliyatli normativ-huquqiy bazani ishlab chiqishga qaratilgan hisoblanadi⁶.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, atom energiyasidan foydalanish tarixi ijobiy va salbiy jihatlarning qarama-qarshiligi bilan xususiyatlanib, u o'zida bir qator tarixiy va siyosiy faktorlarni o'zida mujassam etadi. Yaponiyadagi portlashlar atom energiyasining vayronkorona kuchini ko'rsatgan bo'lsa, energiyaga bo'lgan talabning ortishi undan voz kechishga bo'lgan xohishni biroz chetga surdi. Davlatlarning iqtisodiy-ijtimoiy siyosati ham bu turdagi energiya manbasidan foydalanishni ma'qullaydi. Ammo siyosiy o'zgarishlar, aholi noroziligi, xalqaro hamjamiyatda AESlar bilan bog'liq noxush hodisalar davlatlarni atom energiyasiga bo'lgan munosabatlarni chuqur tahlildan o'tkazishi kerakligini ko'rsataadi. Birinchidan, davlatlar atom energiyasidan foydalanish

⁶ Going Nuclear? The long-term problem is political. January 28, 2021. Available on <https://spectator.clingendael.org/en/publication/going-nuclear-long-term-problem-political>

uchun normativ-huquqiy hujjatlar bazasini yaratishi zarur. Ayniqsa bu xalqaro hamjamiyat uchun dolzarb masaladir. Jumladan, atom energiyasidan foydalanish xavfli bo'lganligi uchun undan foydalanish qoidalarini belgilovchi normalar dispozitiv normalar bilan emas, balki qat'iy imperativ normalar bilan tartibga solinishi kerak. Uchinchidan, ushbu masala aholi noroziligi oshishiga sabab bo'lganligi, chunki bu sog'liq bilan bog'liq bo'lganligi bois uni qurish va faoliyati yuzasidan aholi fikrini o'rganish inobatga olinishi kerak. Beshinchidan, atom energiyasidan chiqadigan chiqindilar masalasi ham dolzarb bo'lib, ularni zararsizlantirish, joylash, saqlash qoidalri ham sanitariya talablaridan kelib chiqib ishlab chiqislishi lozim.

Tarix va madaniyat huquqiy rejimlarning o'rnatilishga ham ta'sir qilishi mumkin va shunday ham bo'ladi. Ammo tarix, madaniyat, orzu-umidlar qanday bo'lishidan qat'iy nazar avvalo aholida huquqiy regulyatorlarga nisbatan ishonch bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A short history of Nuclear regulation, 1946-2009 by J.Samuel Walker and Thomas R.Wellock. October 2010.
2. The history of Nuclear Energy. U.S. Department of Energy Office of Nuclear Energy, Science and Technology Washington, D.C. 20585
3. Nuclear Law. The Global Debate. International Atomic Energy Agency. ISBN 978-94-6265-495-2 (eBook) <https://doi.org/10.1007/978-94-6265-495-2>
4. Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, opened for signature 3 March 1980, entered into force 8 February 1987 (CPPNM); Amendment to the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, entered into force 8 May 2016 (Amendment to the CPPNM).
5. Nuclear power in world today. Aviable on <https://world-nuclear.org/information-library/current-and-future-generation/nuclear-power-in-the-world-today.aspx>
6. IAEA. Nuclear Safety Convention. Aviable on <https://www.iaea.org/topics/nuclear-safety-conventions>
7. Nuclear power in a clean energy system. May 2019. CC BY 4.0
8. Going Nuclear? The long-term problem is political. January 28, 2021. Aviable on <https://spectator.clingendael.org/en/publication/going-nuclear-long-term-problem-political>